

الگوی مطلوب تجهیز منابع در بانکداری اسلامی دلالت‌هایی برای اصلاح قانون عملیات بانکی بدون ربا

حسین میسمی*

سیدعباس موسویان**

* دانشجوی کارشناسی ارشد، مؤسسه عالی آموزش بانکداری ایران
** دانشیار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی و عضو شورای فقهی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران

چکیده

این تحقیق تلاش می‌کند تا به آسیب‌شناسی قانون عملیات بانکی بدون ربا از منظر تجهیز منابع پرداخته و پیشنهادهایی برای اصلاح روش‌های موجود تجهیز منابع در قانون ارائه کند. علاوه بر این، تلاش می‌کند تا با طرح چند شیوه عملیاتی جدید جهت اضافه شدن به قانون، زمینه توسعه روش‌های سپرده‌پذیری در نظام بانکی کشور را فراهم کند. یافته‌های این تحقیق که به روش تحلیلی-توصیفی به‌دست آمده‌اند نشان می‌دهد که: اولاً، قانون کنونی رابطه سپرده‌گذار و بانک را در حساب‌های جاری و پس‌انداز قرض‌الحسنه تعریف کرده است که این با ماهیت این حساب‌ها سازگاری زیادی ندارد و در مواردی موجب اختلال بانکی و اشکال فقهی می‌شود. ثانیاً، در قانون کنونی بین سپرده‌های سرمایه‌گذاری تفکیکی صورت نپذیرفته است. این در حالی است که امروزه سپرده‌های سرمایه‌گذاری به دو گروه عام و خاص با رابطه حقوقی و کارکردهای متفاوت تقسیم می‌شوند. ثالثاً، خلاهای قانونی کنونی در زمینه تجهیز منابع تنها با اصلاح شیوه‌های موجود قابل رفع نیست. بلکه لازم است شیوه‌های جدیدی نیز متناسب با نیازهایی که هم‌اکنون در جامعه وجود دارد، طراحی کرد. سه مورد از مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: سپرده‌های تعاونی، سپرده‌های سرمایه‌گذاری خاص با نرخ سود ثابت و شناور و تأمین مالی از طریق انتشار اوراق بهادار اسلامی (صکوک). در پایان این پژوهش، نمونه‌ای از مواد قانونی پیشنهادی جهت اصلاح بخش تجهیز قانون کنونی پیشنهاد می‌شود.

واژگان کلیدی: قانون عملیات بانکی بدون ربا، تجهیز منابع، شبکه بانکی، بانکداری اسلامی، ربا.

JEL: D53, E52 طبقه‌بندی

مقدمه

بیش از سه دهه از تصویب قانون عملیات بانکی بدون ربا می‌گذرد و در طول این مدت نیازهای جدیدی در جامعه به وجود آمده است که یا در زمان تصویب قانون وجود نداشته‌اند و یا اینکه به هر دلیل مورد توجه قانون‌گذاران قرار نگرفته‌اند. لیکن به نظر می‌رسد هم‌اکنون که دانش بانکداری اسلامی در سطح بین‌المللی از رشد چشمگیری برخوردار شده است و انواع شیوه‌ها و روش‌های جدید همه روزه طراحی شده و مورد استفاده قرار می‌گیرند، زمان آن فرا رسیده است تا نسبت به اصلاح روش‌های تجهیز منابع در قانون کنونی اقدام شود (موسویان و میسمی، ۱۳۹۳، ص ۶۹۶).

با توجه به اینکه ماهیت بانکداری اسلامی تلاش در جهت پاسخ به نیازهای پولی و مالی عموم مردم مسلمان (براساس روش‌های شرعی) است، لازم است تلاش‌ها در جهت اصلاح سپرده‌های موجود و همچنین طراحی سپرده‌های جدید به نحوی سامان یابد تا شبکه بانکی بتواند به مشروع‌ترین، ساده‌ترین و کم‌هزینه‌ترین شیوه‌ها و ابزارها، به غالب نیازهای مشتریان پاسخ دهد. در واقع لازم است هر یک از بانک‌ها و مؤسسات اعتباری غیربانکی در هنگام مراجعه مشتری، مجموعه‌ای^۱ از روش‌ها و ابزارها با درجه‌های ریسک، بازدهی و ساختار زمانی^۲ متفاوت در اختیار وی بگذارند تا مشتری بتواند براساس ویژگی‌های شخصی خود از منظر درجه ریسک‌گریزی و با در نظر گرفتن تمامی شرایط، ابزار و شیوه‌ای که به بهترین حالت به نیازش پاسخ می‌دهد را انتخاب کند.

این تحقیق تلاش می‌کند تا با نقد شیوه‌های تجهیز کنونی در قانون عملیات بانکی بدون ربا و پیشنهاد ابزارهای جدید، زمینه حرکت به سمت الگوی مطلوب تجهیز منابع که از حداکثر مشروعیت فقهی، کارایی اقتصادی و جامعیت برخوردار باشد، را فراهم کند. پرسش این تحقیق به طور مشخص آن است که: اولاً، «چالش‌های روش‌های تجهیز منابع در قانون کنونی کدام است و به چه صورتی می‌توان آن‌ها را اصلاح کرد؟» و ثانیاً، «روش‌های جدیدی که می‌توان در جهت پاسخ به نیازهای جدید به قانون اضافه کرد، کدام‌اند؟».

¹ Package

² Term Structure

ساختار مقاله بدین صورت است که ابتدا تجارب تجهیز منابع در بانک‌های اسلامی سایر کشورها مورد بحث قرار گرفته و شیوه‌های تجهیز منابع بر اساس قانون عملیات بانکی بدون ربا (در نظام بانکی کشور) تبیین می‌شود. پس از آن، آسیب‌شناسی روش‌های موجود ارائه می‌شود. در ادامه سه شیوه جدید تجهیز منابع جهت کاربرد در شبکه بانکی کشور پیشنهاد می‌شود. سپس از مباحث مطرح شده نتیجه‌گیری شده و نمونه‌ای از مواد قانونی پیشنهادی برای اصلاح بخش تجهیز منابع در قانون کنونی پیشنهاد می‌شود.

۱- شیوه‌های تجهیز منابع در بانک‌های اسلامی سایر کشورها

در چند دهه اخیر دانش بانکداری اسلامی با رشد چشمگیری روبه‌رو بوده است و ثمره این توسعه نظری در عمل، تشکیل انواع گوناگونی از بانک‌ها و موسسات اعتباری غیربانکی اسلامی در کشورها بوده است. از این رو، هم‌اکنون بانک‌های اسلامی نه تنها در کشورهای اسلامی (مانند عربستان، مالزی، پاکستان و اندونزی)، بلکه در کشورهای غیراسلامی (مانند انگلستان و آمریکا) نیز تأسیس شده و به فعالیت مشغول‌اند. در واقع کشورهای گوناگون تلاش کرده‌اند تا با ارائه الگوهای مختلف برای اجرای «واسطه‌گری مالی منطبق با شریعت»^۱، نیازهای مسلمانان به تأمین مالی اسلامی را برطرف کنند. در این قسمت به صورت مختصر، به شیوه‌های تجهیز منابع در نمونه‌ای منتخب از بانک‌های اسلامی در سایر کشورها اشاره می‌شود.^۲

۱-۱- بانک الراجحی عربستان

عربستان سعودی از کشورهای پیشرو در بانکداری اسلامی است. هر چند بانکداری اسلامی در عربستان از ابتدا بر اساس «نظام دوگانه»^۳ و فعالیت بانک‌های اسلامی و متعارف در کنار هم بنیان نهاده شده است، لیکن بانک‌ها و مؤسسات اسلامی بسیاری در این کشور

^۱ Shariah-Compliant Financial Intermediation

^۲ ترتیب ارائه تجارب، برحسب اهمیت است.

^۳ Dual System

به فعالیت مشغول هستند. یکی از اولین بانک‌های اسلامی عربستان، «بانک الراجحی»^۱ است. بر اساس آمار منتشر شده توسط نشریه بنکر، این بانک در رتبه‌بندی کشورها بر مبنای بیش‌ترین دارایی‌های منطبق بر شریعت، رتبه سوم را در سطح جهان و اول را در عربستان سعودی کسب کرده است (نشریه بنکر، ۲۰۱۳، ص ۵).

از نظر تاریخی، چندین مؤسسه مالی و اعتباری سعودی در سال ۱۹۷۸ با یکدیگر ترکیب شده و شرکت «تجارب و مبادله الراجحی» را تشکیل دادند. این مؤسسه به فعالیت مشغول بود تا این‌که در سال ۱۹۸۷ به شرکت «بانکداری و سرمایه‌گذاری الراجحی» تبدیل شد و سرانجام در سال ۲۰۰۶ به‌عنوان «بانک اسلامی تمام‌عیار»^۲ تغییر ساختار داد و تاکنون نیز تحت همین عنوان به فعالیت مشغول است (عبدالله، ۲۰۰۷، ص ۲۱).

بانک الراجحی به شیوه‌های مختلفی به تجهیز منابع می‌پردازد که اولین آن حساب جاری است که در دو نوع ارائه می‌شود. نوع اول این حساب، براساس عقد شرعی قرض بدون بهره افتتاح شده و خدمات چک، کارت بدهی و ... بر روی آن ارائه می‌شود. نوع دوم حساب جاری در این بانک، «حساب جاری مضاربه»^۳ است که در عین این‌که کارکردهای حساب جاری را دارد، سود مشخصی نیز به دارنده آن پرداخت می‌شود.

حساب پس‌انداز در بانک الراجحی به سه صورت ارائه می‌شود که نوع اول بدون سود، نوع دوم سودده و نوع سوم با قرعه‌کشی است. نوع اول براساس قرض بدون بهره شکل می‌گیرد و نام آن، «حساب پس‌انداز قرض»^۴ است. نوع دوم که دارای سود است، براساس مضاربه ارائه شده و نام آن «حساب پس‌انداز مضاربه»^۵ است. نوع سوم حساب پس‌انداز، که «حساب پس‌انداز زمزم»^۶ نام دارد، بر اساس عقد قرض شکل می‌گیرد؛ لیکن به برخی از دارندگان این حساب امتیازهایی (با توجه به مبلغ و مدت سپرده‌گذاری) داده می‌شود و براساس این امتیازها قرعه‌کشی در فواصل زمانی معلوم، جایزه مشخصی (که هزینه انجام

^۱ Al-Rajhi Islamic Bank

^۲ Full-Fledged Islamic Bank

^۳ Mudharabah Current Account

^۴ Qard Savings Account

^۵ Mudharabah Savings Account

^۶ Zamzam Savings Account

سفر حج واجب و عمره است)، به سپرده‌گذاران منتخب اعطا می‌شود. البته پرداخت جایزه در قرارداد شرط نشده و اختیاری است.

حساب‌های سرمایه‌گذاری سودده، آخرین نوع سپرده‌گذاری در بانک الراجحی را شکل می‌دهد که به دو شیوه ارائه می‌شود. در روش اول که نام آن «حساب وکالت جهت سرمایه‌گذاری»^۱ است، سپرده‌گذار به بانک اجازه می‌دهد که به عنوان وکیل عمل کرده و سپرده را در فعالیت‌های سودده اقتصادی استفاده کند. در روش دوم که نام آن «حساب سرمایه‌گذاری دارای زمان مشخص»^۲ است، شرایط مشابه شیوه اول بوده با این تفاوت که بازه زمانی که فرد متعهد است در آن از سپرده برداشت نکند، از ابتدا مشخص است. به عبارت دیگر، این سپرده‌ها ماهیت بلندمدت‌تری نسبت به نوع اول داشته و در نتیجه سود بیش‌تری نیز به‌همراه دارند. در این نوع از سپرده‌ها، «نرخ سود انتظاری»^۳ به سپرده‌گذاران اعلام می‌شود.^۴

۲-۱- بانک اسلامی برهاد مالزی

کشور مالزی یکی دیگر از کشورهای پیشرو در صنعت بانکداری اسلامی است. رشد صنعت بانکداری اسلامی در مالزی بسیار چشمگیر بوده و به جرئت می‌توان مدعی شد که هم‌اکنون بانکداری و مالی اسلامی در جهان با نام مالزی شناخته می‌شود. کشور مالزی در زمینه تأسیس بانک‌های اسلامی، مؤسسات مالی اسلامی، بازار بین بانکی اسلامی، انتشار انواع مختلف صکوک و ...، با سرعتی شتابان رو به حرکت است و براساس اهداف اعلام شده توسط ریاست بانک مرکزی و سایر مقام‌های اقتصادی، این کشور قصد

^۱ Wakalah Bi Al-Istithmar Account

^۲ Fixed Term Investment Account

^۳ EPR: The Expected Profit Rate

^۴ شایان است که در بانک الراجحی و تقریباً در تمامی بانک‌های اسلامی فعالی در دیگر کشورها، واحدی به نام «شورای فقهی» (Shariah Board) در ساختار بانک وجود داشته و تمامی ابزارها و قراردادهای مالی مورد استفاده جهت تجهیز و تخصیص منابع به تائید این شورا می‌رسد. این شورا به‌صورت سالانه به سهام‌داران، سپرده‌گذاران و عموم ذی‌نفعان «گزارش انطباق با شریعت» (Shariah Compliance Report) ارائه می‌کند (میسمی و دیگران، ۱۳۹۱، ص ۸؛ موسویان و دیگران، ۱۳۹۱، ص ۱۱).

دارد در آینده‌ای نزدیک، خود را به‌عنوان «قطب بانکداری و مالی اسلامی جهان» مطرح کند. نظام بانکداری اسلامی مالزی نیز دوگانه است (کریشنن^۱، ۲۰۰۸، ص ۱۵۶؛ محرابی، ۱۳۹۱، ص ۶). در سال ۱۹۸۳، «قانون بانکداری اسلامی»^۲ در مالزی به تصویب رسید^۳ و در همان سال، اولین بانک اسلامی با عنوان «بانک اسلامی برهاد مالزی»^۴ تشکیل شد. جدیدترین توسعه مقرراتی در مالزی، مرتبط با تصویب «قانون خدمات مالی اسلامی»^۵ در سال ۲۰۱۳ است که به‌صورت کاملاً جامع، تمامی ابعاد قانونی، حقوقی، نظارتی و شرعی فعالیت‌های تمامی مؤسساتی را که قصد دارند در چارچوب اسلامی فعالیت کنند مورد تبیین قرار می‌دهد.^۶

بانک اسلامی برهاد، هم در سطح ملی و هم بین‌المللی به عنوان یک بانک اسلامی فعال شناخته می‌شود. این بانک با ۱۳۳ شعبه در سراسر مالزی، حدود ۷۰ محصول مالی اسلامی را در زمینه‌های گوناگونی مانند تجهیز و تخصیص منابع، صکوک، تأمین مالی شرکتی، تأمین مالی خرد، مدیریت ثروت و ... ارائه می‌دهد.

بانک اسلامی برهاد به شیوه‌های مختلفی به تجهیز منابع می‌پردازد که اولین آن حساب جاری است. این حساب با استفاده از عقد «ودیعه»^۷ ارائه می‌شود. بدین معنا که سپرده‌گذار، منابع خود را به امانت نزد بانک می‌گذارد و البته اجازه استفاده از آن را در فعالیت‌های سودده اقتصادی نیز به بانک می‌دهد. هر چند سودی به این حساب داده نمی‌شود، لیکن علاوه بر خدمت چک، امتیازهایی به دارنده آن تعلق می‌گیرد؛ همچنین

^۱ Krishnan

^۲ The Islamic Banking Act

^۳ متن کامل این قانون در تارنمای بانک مرکزی مالزی به آدرس زیر قابل دسترسی است:

http://www.bnm.gov.my/documents/act/en_ib_act.pdf.

^۴ BIMB: Bank Islam Malaysia Berhad

^۵ Islamic Financial Services Act

^۶ متن کامل این قانون در تارنمای بانک مرکزی مالزی به آدرس ذیل قابل دسترسی است:

http://www.bnm.gov.my/documents/act/en_ifsa.pdf.

^۷ Wadiah

این بانک، روی منابع حاصل از این حساب زکات می‌پردازد (البته میزان زکات را از سود خود از منابع حساب جاری کسر می‌کند و نه از سپرده‌های افراد)^۱.
 گونه دوم سپرده در این بانک، حساب‌های پس‌انداز بوده که سه نوع آن براساس عقد مضاربه و یک نوع آن براساس عقد ودیعه ارائه می‌شود. نوع اول بدین صورت است که سپرده‌گذار منابع خود را براساس مضاربه به بانک سپرده و بانک با انجام فعالیت‌های مشروع اقتصادی به سود دست می‌یابد که براساس نسبت توافق‌شده با مشتری، بین بانک و مشتریان تقسیم می‌شود (در این حساب مشتری حق برداشت لحظه‌ای دارد، پرداخت سود ماهانه بوده و نرخ سود انتظاری نیز اعلام می‌شود). نوع دوم حساب پس‌انداز مضاربه‌ای، علاوه بر سود، دارای جایزه (براساس قرعه‌کشی) نیز است. البته در این نوع لازم است مشتری برای مدت مشخصی (مثلاً یک ماه) از حساب برداشت نکند. نوع سوم این حساب تحت عنوان «حساب لبیک»^۲ ارائه می‌شود. این حساب که براساس عقد مضاربه ارائه می‌شود، به دارنده خود علاوه بر سود، این امکان را می‌دهد که از جایزه سفر حج و عمره (که براساس قرعه‌کشی ارائه می‌شود) نیز برخوردار شود. علاوه بر این، در صورت فوت دارنده حساب، بانک موظف است فردی را وکیل کند تا از طرف سپرده‌گذار حج انجام دهد. نوع آخر «حساب پس‌انداز ودیعه»^۳ نام دارد؛ که به دارنده آن سودی پرداخت نشده و منابع تنها به‌عنوان امانت نزد بانک باقی می‌ماند.

گونه آخر سپرده‌ها، سپرده‌های سرمایه‌گذاری هستند که بر اساس عقد مضاربه ارائه می‌شود و دارای دو نوع هستند. نوع اول آن با عنوان «حساب سرمایه‌گذاری عمومی»^۴ ارائه می‌شود و دارنده آن براساس نرخ‌های مورد توافق، به صورت ماهانه از سود مضاربه برخوردار می‌شود. نوع دوم این حساب با عنوان «حساب سرمایه‌گذاری سکینه»^۵ ارائه

^۱ شایان ذکر است که پرداخت زکات، مخصوص این حساب نبوده و روی تمامی انواع حساب‌ها پرداخت می‌شود. به‌طور کلی اکثر بانک‌های اسلامی سایر کشورها (در چارچوب فقه اهل سنت) روی اکثر سپرده‌هایی که دارند زکات می‌پردازند.

^۲ Labbaik Account

^۳ Wadiah Savings Account

^۴ General Investment Account

^۵ Sakinah Investment Account

می‌شود و بیش‌تر مخصوص بازنشستگان است. در این نوع حساب (که سپرده‌گذار برای بازه زمانی طولانی تری حق برداشت ندارد) علاوه بر نرخ سود و خدمات، امکان استفاده از تسهیلات مالی مشخصی نیز برای سپرده‌گذار وجود خواهد داشت.

۳-۱- بانک میزان پاکستان

کشور پاکستان نیز یکی از کشورهای پیشرو در بانکداری اسلامی است. از نظر تاریخی روند رسمی اسلامی کردن نظام بانکی پاکستان، از سال ۱۹۷۷ آغاز شد. در این سال وظیفه تهیه و تدوین طرحی منطبق با شریعت برای اقتصاد کشور، به «شورای جهان‌بینی اسلامی» پاکستان واگذار شد. بدین منظور، شورا گروهی از اقتصاددانان و خبرگان امور بانکی را موظف به انجام وظایفی کرد که یکی از مهم‌ترین آن‌ها، ارائه شیوه‌های ممکن برای حذف بهره (ربا) از اقتصاد پاکستان بود. اعضای هیئت یاد شده گزارش خود را در سال ۱۹۸۰ به «شورای جهان‌بینی اسلامی» پاکستان ارائه کردند. شورا نیز پس از انجام اصلاحات و تعدیلات لازم، گزارش آماده شده را در همان سال به ریاست جمهوری پاکستان تسلیم کرد که پس از تأیید، برای اجرا ابلاغ شد. به این ترتیب، پس از اعلام دولت پاکستان مبنی بر ممنوعیت انجام معاملات ربوی در نظام مالی کشور، بانکداری متعارف براساس نرخ بهره ممنوع شد (شمع‌ریزی، ۱۳۷۰، ص ۱۴).

در هماهنگی با دستورات صادره از طرف دولت پاکستان، در ژانویه ۱۹۸۰، باجه‌های مجزایی در بانک‌های تجاری و نیز یک بانک خارجی برای قبول سپرده براساس روش مشارکت در سود و زیان (که در آن زمان برداشت غالب از بانکداری اسلامی بود)، تأسیس شد. طی سال‌های ۱۹۸۰ تا ۱۹۸۵، تلاش‌ها برای حذف واقعی ربا از نظام بانکی همچنان ادامه یافت تا این‌که در سال ۱۹۸۵ نظام بانکداری پاکستان به‌صورت رسمی اسلامی اعلام شد و تمامی بانک‌ها و مؤسسات مالی ملزم به استفاده از عقود اسلامی شدند. با توجه به اینکه در آن زمان ادبیات بانکداری اسلامی نوپا بود و تجربه‌ای نیز از اجرای صحیح بانکداری اسلامی در کل نظام بانکی وجود نداشت، نظام بانکی ظاهری اسلامی پیدا کرده بود، لیکن عقود اسلامی (به ویژه عقود مشارکتی) به شیوه‌ای صوری و غیرواقعی اجرا می‌شدند. این روند باعث شد که مقام‌های قانونی پاکستان در سال ۲۰۰۱ رسماً از نظام

بانکداری اسلامی سراسری به سمت نظام بانکداری اسلامی دوگانه تغییر مسیر دهند. از همان سال اجازه فعالیت بانک‌های غیراسلامی هم صادر شد (شیخ و دیگران^۱، ۲۰۱۱، ص ۱۱). از این سال به بعد، بانک مرکزی پاکستان تنها به بانک‌هایی اجازه می‌داد تحت عنوان «بانک اسلامی» به فعالیت مشغول شوند که خود را متعهد به اجرای ضوابطی خاص کنند. در این جهت اولین بانکی که توانست ضوابط مذکور را تأمین کند و به‌عنوان بانک اسلامی واقعی به فعالیت مشغول شود، «بانک میزان»^۲ بود. این بانک که عملاً فعالیت‌های خود را در سال ۲۰۰۲ آغاز کرد، به‌عنوان بانک اسلامی پیشرو در دوره جدید در نظام بانکی پاکستان به فعالیت مشغول شده است. هم‌اکنون این بانک انواع محصولات مالی اسلامی را برای تجهیز و تخصیص منابع، ارائه خدمات بانکی، تأمین مالی شرکتی، تأمین مالی شخصی، مدیریت ثروت و ... ارائه می‌دهد (بوت^۳، ۲۰۱۰، ص ۳۱).

بانک میزان پاکستان انواع سپرده‌های بانکی را به مشتریان ارائه می‌کند. حساب جاری در این بانک براساس عقد «قرض بدون بهره» ارائه می‌شود و بانک مالک موقت سپرده‌ها می‌شود. لیکن حساب پس‌انداز براساس عقد «مضاربه» ارائه شده و بانک به دارندگان این حساب سود معمولی می‌پردازد. در این بانک نیز حساب پس‌انداز ویژه‌ای با عنوان «حساب لبیک»^۴ ارائه می‌شود که حسابی بلندمدت بوده و دارنده آن علاوه بر این‌که از سود ماهانه برخوردار می‌شود، از خدمات مرتبط با فراهم کردن زمینه انجام سفر حج واجب یا عمره که توسط بانک ارائه می‌شود نیز بهره‌مند می‌شود. حساب‌های سرمایه‌گذاری نیز در این بانک در افق‌های زمانی مختلف و براساس عقد مضاربه ارائه می‌شود. در واقع در تمامی حساب‌های مضاربه‌ای، نرخ سود انتظاری نیز از ابتدا به مشتریان اعلام می‌شود. علاوه بر این، در این بانک «اوراق مضاربه ماهانه»^۵ نیز ارائه می‌شود که کارکردی مشابه گواهی سپرده در بانکداری متعارف داشته و برای افق‌های زمانی کوتاه‌مدت مانند یک تا

¹ Sheikh et al

² Meezan Bank

³ Butt

⁴ Labbaik Account

⁵ Monthly Mudarabah Certificate

سه ماه کاربرد دارد (خریدار این اوراق مانند کسی است که سپرده‌گذاری کوتاه‌مدت کرده است).

۴-۱- بانک اسلامی اردن

«بانک اسلامی اردن»^۱ نخستین بانک اسلامی است که در کشور اردن هاشمی تأسیس شده است. این بانک به‌عنوان یک شرکت سهامی عام در سال ۱۹۷۸ با سرمایه چهار میلیون دینار اردنی و با هدف تأمین مالی، بانکداری و فعالیت‌های سرمایه‌گذاری براساس قوانین شریعت اسلام آغاز به کار کرد. بانک اسلامی اردن یکی از با سابقه‌ترین و در حد خود موفق‌ترین بانک‌های اسلامی به شمار می‌آید که به سبب شفاف و منطقی بودن قوانین و فعالیت‌های آن، به الگویی برای سایر مؤسسات تبدیل شده است. هم‌اکنون این بانک دارای ۶۷ شعبه در سراسر اردن است (صالح و زیتون^۲، ۲۰۰۶، ص ۲۱؛ حاجیان، ۱۳۹۰، ص ۳۱).

اولین نوع سپرده‌های ارائه شده در این بانک، «سپرده‌های امانی» هستند که براساس قرض بدون بهره ارائه می‌شوند. این سپرده‌ها در واقع کارکرد حساب جاری را دارند و بر روی آن خدمات چک ارائه می‌شود. سپرده‌های سرمایه‌گذاری، نوع دیگر شیوه‌های تجهیز منابع در این بانک را تشکیل می‌دهند که براساس عقد مضاربه ارائه می‌شوند. این سپرده‌ها به دو گروه سپرده‌های سرمایه‌گذاری خاص (که براساس وکالت خاص بوده و برای سرمایه‌گذاری در طرح‌ها و پروژه‌های مشخص به کار می‌روند) و سپرده‌های سرمایه‌گذاری عام (که براساس وکالت عام بوده و در مجموعه‌ای از طرح‌ها و پروژه‌ها به کار می‌روند) تقسیم می‌شوند.

سپرده‌های سرمایه‌گذاری عام در افق‌های زمانی گوناگون ارائه شده و عملاً کارکردهای حساب پس‌انداز و حساب سرمایه‌گذاری را دارند. بانک اسلامی اردن افزون بر سپرده‌های مذکور، برای تجهیز منابع از اوراق مضاربه خاص (برای طرح‌های خاص) و اوراق مضاربه عام (برای مجموع طرح‌های متعارف) استفاده می‌کند. مزیت اوراق مضاربه در آن است که بدون مراجعه به بانک می‌توان آن را در بازار ثانویه به دیگران واگذار کرد.

¹ Jordan Islamic Bank

² Saleh and Zeitun

۵-۱- بانک اسلامی بریتانیا

در اوایل دهه اول قرن بیست و یکم، تلاش‌های بسیاری از طرف مسئولان نظام بانکی انگلستان در جهت توسعه بانکداری اسلامی انجام شد. دلیل اصلی این امر نیز (علاوه بر توسعه بانکداری بدون ربا در سایر کشورها)، نیاز ذی‌نفعان مسلمان مخاطب شبکه بانکی انگلیس به خدمات مالی اسلامی و نیز سود موجود در این دسته از فعالیت‌ها بود. این تلاش‌ها در حوزه قانون‌گذاری و همچنین تنظیم قوانین مالیاتی به‌گونه‌ای مناسب ادامه یافت تا این که زمینه تأسیس بانک‌های اسلامی در کشور انگلستان از نظر قانونی فراهم شد. در این رابطه، سرانجام در آگوست سال ۲۰۰۴، اولین بانک اسلامی در سطح خدمات خرد، که تمامی فعالیت‌هایش را در چارچوب اسلامی تنظیم کرده بود، با عنوان «بانک اسلامی انگلستان»^۱ تأسیس شد. از آن زمان به بعد، بانکداری اسلامی در کشور انگلستان به‌طور پیوسته توسعه یافت؛ به‌نحوی که در سال ۲۰۱۳، پنج بانک کاملاً اسلامی، بیش از ۲۰ شعبه اسلامی در بانک‌های غیراسلامی، یک شرکت بیمه اسلامی (تکافل)، ۹ صندوق سرمایه‌گذاری و یک صندوق پوشش ریسک اسلامی در این کشور به فعالیت مشغول بودند. شایان ذکر است کشور انگلستان در زمینه استفاده از صکوک نیز تلاش‌های چشمگیری کرده است (وزارت خزانهداری انگلستان^۲، ۲۰۱۳، ص ۱۲).

بانک اسلامی انگلستان در یک دهه واسطه‌گری مالی منطبق با شریعت، توانسته است انواع محصولات و شیوه‌های مالی اسلامی، شامل روش‌های متنوع تجهیز و تخصیص منابع، خدمات بیمه سپرده‌ها، اوراق بهادار اسلامی (صکوک) و ... را ارائه کند.

حساب جاری در بانک اسلامی انگلستان براساس عقد قرض ارائه می‌شود؛ لیکن حساب‌های پس‌انداز (که دارای انواع مختلفی است) براساس عقد مضاربه با سود انتظاری و حساب‌های سرمایه‌گذاری (که دارای انواع مختلفی است) براساس عقد «وکالت»^۳ ارائه می‌شوند. در واقع در حساب‌های سرمایه‌گذاری، سپرده‌گذاران بانک را وکیل خود می‌کنند تا در فعالیت‌های

^۱ The Islamic Bank of Britain

^۲ Hm Treasury

^۳ Wakala

مشروع اقتصادی فعالیت کرده و سود مناسبی ایجاد کند. نکته مهم در شیوه‌های سپرده‌پذیری این بانک آن است که همانند غالب بانک‌های اسلامی، نه اصل سپرده‌های پس‌انداز یا سرمایه‌گذاری و نه سود آن‌ها توسط بانک تضمین حقوقی نمی‌شود (در قرارداد تضمین وجود ندارد)؛ اما بانک هنگام افتتاح حساب به مشتریان اعلام می‌دارد که در چند سال اخیر همواره سود واقعی (که در پایان سال مالی محاسبه می‌شود) از سود انتظاری اعلام‌شده در ابتدا، بیش‌تر بوده است. علاوه بر این، تمامی سپرده‌ها تا سقف مشخصی بیمه می‌شوند.

۲- شیوه‌های تجهیز منابع در نظام بانکی ایران

کشور جمهوری اسلامی ایران نیز از جمله کشورهای پیشرو در اجرای بانکداری منطبق با شریعت است. در این رابطه قانون عملیات بانکی بدون ربا از سال ۱۹۸۳ اجرایی می‌شود. فصل دوم این قانون، طی مواد ۳ تا ۶ به شرح زیر به مسئله تجهیز منابع پولی می‌پردازد. ماده ۳- بانک‌ها می‌توانند تحت هر یک از عناوین زیر به قبول سپرده مبادرت کنند:

الف- سپرده‌های قرض‌الحسنه جاری و پس‌انداز

ب- سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار

تبصره- سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار که بانک در به‌کار گرفتن آن‌ها وکیل است، در امور مشارکت، مضاربه، اجاره به‌شرط تملیک، معاملات اقساطی، مزارعه، مساقات، سرمایه‌گذاری مستقیم، معاملات سلف و جعاله مورد استفاده قرار می‌گیرد.

ماده ۴- بانک‌ها مکلف به بازپرداخت اصل سپرده‌های قرض‌الحسنه (پس‌انداز و جاری) هستند و می‌توانند اصل سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار را تعهد و یا بیمه کنند.

ماده ۵- منافع حاصل از عملیات مذکور در تبصره ماده «۳» این قانون، براساس قرارداد منعقد، متناسب با مدت و مبالغ سپرده‌های سرمایه‌گذاری و رعایت سهم منابع بانک به نسبت مدت و مبلغ در کل وجوه به‌کار گرفته شده در این عملیات، تقسیم خواهد شد.

ماده ۶- بانک‌ها می‌توانند به منظور جذب و تجهیز سپرده‌ها، با اتخاذ روش‌های تشویقی از امتیازات ذیل به سپرده‌گذاران اعطا کنند:

الف- اعطای جوایز غیرثابت نقدی یا جنسی برای سپرده‌های قرض‌الحسنه

ب- تخفیف یا معافیت سپرده‌گذاران از پرداخت کارمزد یا حق‌الوکاله

پ- دادن حق تقدم به سپرده‌گذاران برای استفاده از تسهیلات اعطایی بانکی

همان‌طور که ملاحظه می‌شود، ماده ۳ قانون عملیات بانکی بدون ربا، فعالیت‌های اصلی بانک‌های عامل (اعم از بانک‌های تجاری، تخصصی و سایر مؤسسه‌های اعتباری غیربانکی) را در تجهیز منابع بر اساس سه روش تعریف می‌کند که عبارت‌اند از:

سپرده قرض‌الحسنه جاری براساس قرارداد قرض بدون بهره بوده و سپرده‌گذار، وجوه مازاد خود را در آن سپرده می‌گذارد. از طرفی سپرده‌گذار حق دارد هر زمان که بخواهد منابع خودش را به‌وسیله چک (به‌طور شخصی یا به‌وسیله دیگری) برداشت کند. به این نوع از سپرده‌ها سودی پرداخت نشده و در مقابل، سپرده‌گذار از خدمات رایگان حساب جاری (مانند دسته چک) استفاده می‌کند.

سپرده قرض‌الحسنه پس‌انداز نیز براساس قرارداد قرض بدون بهره بوده و سپرده‌گذار، وجوه مازاد خود را در آن سپرده می‌گذارد. در اینجا هم سپرده‌گذار حق دارد در مواقع نیاز به بانک مراجعه کرده، منابع خود را برداشت کند. هر چند به این نوع سپرده‌ها سودی پرداخت نشده و خدماتی مانند دسته چک را نیز ندارند، لیکن برای تشویق سپرده‌گذاران، اعلام می‌شود که مانده موجودی آنان در امور خیر، وام قرض‌الحسنه داده می‌شود و آنان در پاداش معنوی آن شریک می‌شوند. افزون بر این، به‌صورت قرعه‌کشی، به برخی از سپرده‌گذاران جایزه‌های جنسی یا نقدی پرداخت می‌شود.

سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار که به دو نوع کوتاه‌مدت (سه تا شش‌ماهه) و بلندمدت (یک تا پنج‌ساله) تقسیم می‌شوند، بر اساس قرارداد وکالت عام شکل می‌گیرند. در واقع بانک در جایگاه وکیل، وجوه نقدی سپرده‌گذاران را دریافت کرده و در معاملات سودآور به کار می‌گیرد. در پایان سال مالی نیز سود حاصل از معاملات را پس از کسر حق‌الوکاله، به سپرده‌گذاران می‌پردازد.

بر اساس مواد قانونی مذکور، می‌توان حداقل به دو نکته دیگر اشاره کرد. اول آنکه، بنا بر تبصره ماده ۳، عقد شرعی مورد استفاده جهت تجهیز منابع غیر قرض‌الحسنه‌ای بانک، تنها وکالت است و از سایر عقود که در سایر کشورهای اسلامی در سپرده‌پذیری رایج است (مانند مضاربه، ودیعه و عاریه) استفاده نمی‌شود. دوم آنکه، بر اساس ماده ۶، هم‌اکنون اکثر بانک‌ها، برای جذب سپرده‌های قرض‌الحسنه پس‌انداز اقدام به برگزاری قرعه‌کشی و اهدای جوایز می‌کنند. البته پرداخت جایزه به سپرده‌های قرض‌الحسنه در قراردادهای شرط نشده و بانک در پرداخت آن‌ها آزاد است (موسویان، ۱۳۸۳، ص ۱۳۳).

۳- آسیب‌شناسی روش‌های کنونی تجهیز منابع و شیوه اصلاح آن‌ها

به نظر می‌رسد شیوه‌های کنونی تجهیز منابع در قانون عملیات بانکی بدون ربا از منظر بانکداری اسلامی با چالش‌هایی روبه‌روست که لازم است برای رفع آن‌ها تدابیری اندیشیده شود. در این قسمت به برخی از این چالش‌ها اشاره شده و راهکارهایی جهت مرتفع کردن آن‌ها ارائه می‌شود.^۱

۳-۱- حساب قرض‌الحسنه جاری

در رابطه با این حساب چند نکته گفتنی است. اولین نکته آنکه در ماده ۳ قانون کنونی، سپرده‌ها به دو گروه یعنی: سپرده‌های قرض‌الحسنه و سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار تقسیم شده‌اند که چندان منطقی نیست. زیرا واژه قرض‌الحسنه به رابطه حقوقی سپرده‌گذار با بانک اشاره دارد و نه نوع سپرده؛ در حالی که واژه سرمایه‌گذاری، به نوع سپرده اشاره دارد و نه رابطه حقوقی سپرده. بنابراین، این دو در عرض هم نیستند و لازم است این اشکال برطرف شود. در این رابطه پیشنهاد می‌شود کلمه قرض‌الحسنه از عنوان سپرده‌های جاری و پس‌انداز حذف شود. دومین نکته آن است که در سپرده‌های جاری، نه سپرده‌گذار و نه بانک به دنبال اهداف خیرخواهانه نیستند. هدف سپرده‌گذار از این حساب، سامان دادن دریافت‌ها و پرداخت‌های خود از طریق خدمات حساب جاری (خدمات چک) بوده و هدف بانک نیز

^۱ در قسمت بعد به برخی از شیوه‌های جدید تجهیز منابع اشاره خواهد شد.

استفاده از مانده این حساب‌ها برای کسب سود است (بهمند و بهمنی، ۱۳۹۰، ص ۱۱۱). بنابر این، گرچه این نوع سپرده‌ها ماهیت حقوقی قرض بدون بهره دارند و مشروع هستند.^۱ اما نام‌گذاری آن‌ها به اسم سپرده قرض الحسنه صحیح نیست و چه بسا موجب سوءبرداشت‌هایی نیز می‌شود.

یادآور می‌شود مطابق روایات، قرض الحسنه هنگامی معنا می‌یابد که قرض‌دهنده برای کسب پاداش اخروی به فرد نیازمندی کمک کند و به او قرض بدون بهره دهد. اما اگر قرض‌دهنده با اغراض دیگری چون حفظ و نگهداری پول، تسهیل در معاملات، نقل و انتقال وجوه، دریافت دسته چک و ... مبلغی را به بانک یا غیر آن قرض دهد، اگرچه قرض بدون بهره بوده و از نظر اسلام مجاز و مشروع است، بر آن عنوان قرض الحسنه صدق نمی‌کند (هادوی‌نیا، ۱۳۷۸، ص ۱۱). به منظور حل این مشکل پیشنهاد می‌شود در قانون کنونی تأکید شود که این سپرده‌ها براساس قرض بدون بهره (نه قرض الحسنه) سامان می‌یابند.

۲-۳- حساب قرض الحسنه پس‌انداز

در آسیب‌شناسی این دسته از سپرده‌ها نیز می‌توان به چند نکته اشاره کرد. اول آنکه، برخی از بانک‌ها، با استناد به مالکیت خود بر این منابع و برخلاف تبلیغات خود و اهداف سپرده‌گذاران، بخشی از منابع این نوع سپرده‌ها را به جای اینکه وام قرض الحسنه بپردازند، در اعطای تسهیلات سودآور به‌کار می‌گیرند که این با ماهیت این سپرده تعارض دارد. دوم آنکه، غالب بانک‌ها و مؤسسات اعتباری غیربانکی برای تشویق سپرده‌گذاران براساس قرعه‌کشی جوایزی اهدا می‌کنند. در حالی که به‌نظر می‌رسد اعطای جوایز براساس قرعه‌کشی به عده‌ای خاص از سپرده‌گذاران و تبلیغ گسترده این شیوه در رسانه‌های همگانی، روحیه بخت‌آزمایی را در جامعه تقویت می‌کند که این با روح بانکداری اسلامی چندان سازگار

^۱ حضرت امام خمینی (ره) درباره این نوع سپرده‌ها می‌فرماید: «سپرده‌های بانکی اگر به‌عنوان قرض باشد و نفعی در آن قرار نشود، اشکال نداشته و برای بانک‌ها جایز است که در آن تصرف کنند. اما اگر نفع (اضافه) شرط شود، قرارداد نفع حرام و باطل بوده ولی اصل قرض صحیح است و بانک‌ها می‌توانند در آنچه می‌گیرند تصرف کنند» (جامعه مدرسین، ۱۳۸۰، ص ۱۲۱).

نیست. علاوه بر این، گرچه بانک با فرد فرد سپرده‌گذاران شرط جایزه نکرده است و نسبت به آن‌ها وظیفه ندارد (و به همین دلیل اکثر فقها آن را جایز می‌دانند)^۱، لیکن در برابر مجموع آن‌ها وظیفه پرداخت جایزه دارد. به طوری که اگر یک سال نسبت به پرداخت جایزه اقدام نکند، مردم می‌توانند علیه بانک شکایت کنند. از این رو در کل، قرض همراه با شرط ضمنی زیاد نسبت به عموم قرض‌گیرندگان صورت می‌پذیرد که شبه ناک است. سرانجام این که مشارکت تعداد زیادی از افراد در فرآیند قرض‌الحسنه و اختصاص جوایز به گروه خاصی از آن‌ها تنها براساس قرعه‌کشی، از منظر توزیع صحیح درآمد در جامعه، چندان دارای توجیه نیست (یسری، ۲۰۰۱، ص ۳۶۷). سوم آنکه، از منظر اقتصادی، در این شیوه بانک‌ها مجبورند در رقابت با یکدیگر، تبلیغات زیادی در زمینه جوایز سپرده‌های قرض‌الحسنه پس‌انداز خود انجام دهند که این برای بانک هزینه‌های زیادی ایجاد خواهد کرد. بنابراین، اگر در این مسئله راهکاری پیدا شود که همه مراجع تقلید قبول داشته باشند و از چالش‌های کنونی سپرده‌های پس‌انداز نیز تا حد امکان میراً باشد، نسبت به شیوه کنونی ترجیح دارد. در این رابطه پیشنهاد می‌شود رابطه حقوقی بین بانک و سپرده‌گذاران در سپرده‌های پس‌انداز تغییر کند. در واقع ماهیت حقوقی این نوع سپرده‌ها از قرض‌الحسنه به «وکالت برای قرض‌الحسنه» تغییر داده شود. در این شیوه بانک دیگر مالک منابع سپرده‌گذار نخواهد شد؛ بلکه فقط وکیل سپرده‌گذاران پس‌انداز است تا مانده سپرده‌ها را به افراد نیازمند، قرض‌الحسنه بپردازد. در این شرایط و براساس ضوابط عقد وکالت، بانک دیگر حق ندارد که مانده سپرده‌های قرض‌الحسنه پس‌انداز را در تسهیلات سودآور به کار گیرد.

^۱ حضرت امام خمینی (ره) در این باره می‌فرماید: «اگر در موردی قرض، بدون قرار نفع باشد (نه به صراحت و نه به غیر آن)، قرض صحیح است و اگر چیزی (اضافه‌ای) بدون قرار قرض‌دهنده (شرط)، پرداخت شود، حلال است» (جامعه مدرسین، ۱۳۸۰، ص ۱۳۱). حضرت آیت‌الله خامنه‌ای نیز در جواب سئوالی در رابطه با جوایز سپرده‌های قرض‌الحسنه و سود سپرده‌های سرمایه‌گذاری می‌فرماید: «جوایز سپرده‌های قرض‌الحسنه و سود سپرده‌های سرمایه‌گذاری که حاصل از به‌کارگیری آن‌ها در عقود صحیح اسلامی می‌باشد، حلال است» (جامعه مدرسین، ۱۳۸۰، ص ۱۴۰).

۳-۳- سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار

در رابطه با حساب‌های سرمایه‌گذاری در قانون کنونی نیز چند نکته قابل ذکر است. اولین مسئله آن است که در قانون کنونی سپرده‌های سرمایه‌گذاری با قید مدت‌دار مطرح شده‌اند. در حالی که این دسته از سپرده‌های می‌تواند بدون شرط مدت و به صورت‌های روز شمار، کوتاه، میان و بلندمدت طراحی شوند^۱؛ اما واژه «مدت‌دار» در قانون کنونی آن‌ها را محدود کرده است. در این رابطه پیشنهاد می‌شود کلمه مدت‌دار از عنوان این دسته از سپرده‌ها حذف شود.

دومین مسئله آن است که در قانون کنونی، بین سپرده‌های سرمایه‌گذاری تفکیکی صورت نپذیرفته است. این در حالی است که امروزه سپرده‌های سرمایه‌گذاری به دو گروه سپرده‌های سرمایه‌گذاری خاص و سپرده‌های سرمایه‌گذاری عام با رابطه حقوقی و کارکردهای متفاوت تقسیم می‌شوند. به این بیان که گروهی از سپرده‌گذاران روحیه ریسک‌گریز دارند و می‌خواهند منابع آنان در فعالیت‌ها و به شیوه‌هایی سرمایه‌گذاری شود که کم‌ترین مخاطرات را داشته باشد (هر چند بازدهی پائین‌تری نیز داشته باشد). در نقطه مقابل، برخی دوست دارند در سرمایه‌گذاری‌های خاص و با بازدهی بالا سرمایه‌گذاری کنند و حاضرند ریسک فعالیت را بپذیرند. گروهی نیز مایلند در سپرده‌های سرمایه‌گذاری عام بانک که دارای ریسک و بازده معمولی هستند سرمایه‌گذاری کنند. به منظور حل این مسئله پیشنهاد می‌شود در قانون، بین سپرده‌های سرمایه‌گذاری عام و خاص تفکیک ایجاد شود.

سومین مسئله پرداخت سود به این دسته از سپرده‌هاست. در واقع به دلیل آنکه رابطه بین سپرده‌گذار و بانک وکالت است، سپرده‌گذار به بانک وکالت عام می‌دهد که وجوه او را همراه سایر وجوه سپرده‌گذاران و همراه سایر منابع بانک، به نحو مشاع در فعالیت‌های اقتصادی سودآور به کار گیرد. بنابراین، بانک دو رابطه حقوقی با سپرده‌گذار خواهد داشت؛ از یک سو وکیل او در به‌کارگیری سپرده بوده و از سوی دیگر، شریک او

^۱ در سایر کشورها، سپرده‌های مدت‌دار جهت فعالیت‌هایی که بازدهی آن‌ها به زمان نیاز دارد اختصاص می‌یابد و اگر مشتری درخواست برداشت از سپرده قبل از سررسید داشته باشد، اولاً جریمه می‌شود، ثانیاً، موظف است مدتی قبل از برداشت (مثلاً یک یا چند هفته)، بانک را در رابطه با تصمیم خود آگاه کند. در غیر این صورت بانک خود را موظف به بازپرداخت اصل و سود سپرده به مشتری نمی‌داند.

در تأمین منابع است؛ چرا که بخشی از منابعی که به‌طور مشاع به‌کار می‌برد، مربوط به سرمایه خود بانک یا مربوط به سپرده‌های جاری و پس‌انداز است که در مالکیت بانک است؛ کما این که رابطه هر سپرده‌گذار سرمایه‌گذاری با سایر سپرده‌گذاران سپرده سرمایه‌گذاری، رابطه شرکت خواهد بود. با توجه به این مسئله، سود سپرده‌های سرمایه‌گذار از ابتدا مشخص نیست (مسعودی، ۱۳۸۷، ص ۱۱۷).

البته در این حساب‌ها به سبب وسعت عمل و تنوع معاملات، اطمینان نسبی وجود دارد که سود مناسبی عاید بانک خواهد شد. به طوری که بانک می‌تواند در ابتدای سال، نرخ سود مورد انتظار را (بر اساس تجربه سال‌های قبل) محاسبه و به‌عنوان سود علی‌الحساب اعلام کند و به صورت ماهانه یا فصلی به سپرده‌گذاران بپردازد. سود قطعی نیز در پایان سال مالی محاسبه شده و اگر بیش‌تر از میزان سود علی‌الحساب باشد، به سپرده‌گذاران پرداخت می‌شود. در واقع در پایان سال مالی سود حاصله ابتدا بین بانک و مجموع سپرده‌گذاران به تناسب سرمایه هر یک تقسیم شده و سپس از سهم سود مجموع سپرده‌گذاران حق‌الوکاله بانک کسر شود؛ آن‌گاه سود باقیمانده (در صورتی که بیش‌تر از سود علی‌الحساب پرداختی باشد) به تناسب سرمایه بین سپرده‌گذاران تقسیم می‌شود (السان، ۱۳۸۹، ص ۱۱).

لیکن مشکل آنجاست که به دلیل آن‌که در قانون کنونی امکان تفکیک سپرده‌های سرمایه‌گذاری با نرخ ثابت و متغیر نیست، بانک‌ها برای جلب اعتماد گروهی از سپرده‌گذاران، نرخ‌های سود سپرده‌ها را از ابتدا قطعی می‌کنند. به این معنا که تقریباً در اکثر بانک‌ها مابه‌التفاوت سود قطعی و علی‌الحساب پرداخت نمی‌شود و این ذهنیت در سپرده‌گذاران شکل گرفته است که سود علی‌الحساب همان سود قطعی است که درست نیست.

راه‌حل این مشکل، باز هم متنوع کردن سپرده‌هاست، یعنی سپرده‌گذاری که از ابتدا به‌دنبال سود قطعی هستند و سپرده‌گذاری که حاضرند در مقابل پذیرش درجه‌ای از ریسک، سود بیش‌تری دریافت کنند، تفکیک کرد. در واقع بانک باید بتواند مجموعه‌ای از سپرده‌های سرمایه‌گذاری با نرخ‌های سود، ریسک و ساختار زمانی متفاوت در اختیار

مشتری قرار دهد تا مشتری به راحتی از میان گزینه‌ها، موردی که با سلیقه‌اش سازگاری بیش‌تر دارد را انتخاب کند^۱.

۴- شیوه‌های جدید تجهیز منابع در بانکداری بدون ربا

همان‌طور که ذکر شد، خلاهای قانونی کنونی در زمینه تجهیز منابع تنها با اصلاح شیوه‌های موجود قابل رفع نیست. بلکه لازم است افزون بر سپرده‌های جاری، پس‌انداز و سرمایه‌گذاری، شیوه‌های جدیدی نیز متناسب با نیازهایی که هم‌اکنون در بین عموم مردم وجود دارد (لیکن قانون برای آن‌ها راهکار و یا تدبیری در نظر نگرفته است)، طراحی کرد. در ادامه به سه مورد از این شیوه‌ها اشاره می‌شود.

۴-۱- سپرده‌های تعاونی

یکی از نیازهای جدی که هم‌اکنون در بین عموم مردم وجود دارد، نیاز به «استفاده متقابل از منابع» است. به این معنا که عده‌ای از افراد با یکدیگر قرار می‌گذارند که به‌صورت پیوسته (مثلاً ماهانه) مبلغ مشخصی را در قالب صندوق، انباشت کرده و مبالغ جمع‌آوری شده به‌صورت گردشی در اختیار یکی از اعضا قرار گیرد. به‌منظور پاسخ به این نیاز مالی، در حال حاضر انواع گوناگونی از این صندوق‌ها در شهرهای مختلف کشور با عناوینی چون: صندوق‌های خانگی، صندوق‌های قرض‌الحسنه خانگی، صندوق‌های گردشی و یا صندوق‌های تعاونی مشغول به‌کار هستند (موتمنی، ۱۳۹۳، ص ۶).

توسعه صندوق‌های مذکور در کشور، دارای منطقی روشن است. در واقع افراد گوناگونی که با یکدیگر اشتراکاتی دارند (مثلاً اعضای چند خانواده یا فامیل، اعضای یک شرکت یا مؤسسه، افراد حاضر در مسجد یک محله و غیره) هر یک احساس می‌کنند که در طول زمان ممکن است به هر دلیل برایشان شرایطی ایجاد شود که به‌صورت موقت و در حداقل زمان نیاز به قرض‌الحسنه داشته باشند. بنابراین، حاضرند در طول زمان به‌صورت پیوسته

^۱ در قسمت بعد پیشنهاد استفاده از سپرده سرمایه‌گذاری خاص با نرخ سود ثابت و متغیر، به‌عنوان یک راه‌حل جدید ارائه می‌شود.

مبالغ کمی بپردازند تا اگر روزی به قرض‌الحسنه نیاز پیدا کردند، بتوانند به راحتی مشکل خود را برطرف کنند. علاوه بر این، اعضای صندوق می‌دانند که با پرداخت اقساط، عملاً در امری خیر (کمک به افراد نیازمند) تعاون می‌کنند؛ تعاونی که مورد تأیید و تشویق آیات و روایات است.

با این حال مشکلی که وجود دارد آن است که در قانون عملیات بانکی بدون ربا، به این نیاز پاسخی داده نشده است و این باعث شده صندوق‌های مذکور خارج از نظارت بانک مرکزی و بر اساس شیوه‌های سلیقه‌ای و صلاح‌دیدگی به فعالیت مشغول باشند. این امر منجر به آن شده است که اولاً، آمار فعالیت‌های پولی و اعتباری این دسته از مؤسسات در حساب‌های بانک مرکزی بازتاب نداشته باشد، که این به تضعیف آمارهای رسمی کشور انجامیده است. ثانیاً، گاهی مشاهده می‌شود که در این صندوق‌ها از شیوه‌هایی استفاده می‌شود که از منظر شرعی دارای شبهه هستند. به‌عنوان مثال، پرداخت تسهیلات قرض‌الحسنه مشروط به داشتن سپرده‌های قرض‌الحسنه می‌شود. در واقع صندوق تنها به افرادی قرض‌الحسنه می‌دهد که به مدت چند ماه منابع خود را به صندوق قرض بدهند که این مصداق آشکار قرض به شرط زیاده بوده و ربا به حساب می‌آید. ثالثاً، به‌دلیل عدم تحت نظارت بودن صندوق‌های مذکور، امنیت و جوه قرض داده شده تضمین شده نیست و همواره خطر از بین رفتن صندوق و مشکلاتی از این دست وجود دارد. رابعاً، به‌دلیل نبود ساختار مشخص، فقط گروه‌های خاصی از افراد جامعه به این صندوق‌ها دسترسی دارند. براساس آنچه مطرح شد، طراحی سپرده‌ای که بتواند به این نیاز پاسخ دهد ضروری به‌نظر می‌رسد. می‌توان در این رابطه «سپرده تعاونی» را به دو صورت طراحی کرد صورت اول، بانک به‌عنوان یک صندوق بزرگ با مطالعات کارشناسی و علمی به‌دست می‌آورد که در مقابل چه مبلغ سپرده در چه مدتی می‌تواند امتیاز چه تسهیلاتی را به سپرده‌گذار بدهد تا با استفاده از منابع این گروه از سپرده‌گذاران نیازهای تسهیلاتی آنان را به روش قرض‌الحسنه تأمین کند. دوم بدین صورت که عده‌ای از افراد (مثلاً کارمندان یک شرکت) ابتدا تصمیم به تشکیل صندوق قرض‌الحسنه گردشی می‌گیرند و در ادامه نماینده آن‌ها به بانک مراجعه کرده و درخواست خود را مطرح می‌کند. در این شرایط هر یک از اعضا ماهانه مبلغ مشخصی به حساب خود نزد بانک واریز کرده و بانک به وی امتیاز

دریافت تسهیلات قرض الحسنه (متناسب با مبلغ و مدت سپرده‌گذاری) ارائه می‌کند. زمانی که امتیاز فرد به سقف مشخصی برسد، این حق را دارد که درخواست تسهیلات از بانک داشته باشد و بانک نیز با حداقل تشریفات نسبت به اعطای تسهیلات قرض الحسنه اقدام می‌ورزد. پس از اعطای تسهیلات نیز بانک پیگیر وصول اقساط تسهیلات دریافتی از قرض‌گیرنده خواهد بود.

شایان ذکر است که در سپرده‌های تعاونی به دلیل آن‌که اولاً فرد نزد بانک سپرده دارد و ثانیاً، این صندوق‌ها در گروه‌های خاصی که تا حدودی به یکدیگر اعتماد دارند، شکل می‌گیرد (مثلاً کارمندان یک شرکت) عملاً مسئله وصول مطالبات برای بانک چالش برانگیز نیست. مثلاً، حسابداری شرکت در پایان هر ماه، اقساط مذکور را به صورت خودکار از حقوق ماهانه فرد قرض‌گیرنده کسر کرده و به حساب بانک واریز می‌کند. از این‌رو دیگر نیازی به دریافت وثیقه و غیره نیز خیلی احساس نمی‌شود. تمام این موارد، به ساده بودن روابط مالی این سپرده می‌انجامد.

از منظر فقهی نباید سپرده‌گذاری در بانک یا صندوق براساس عقد قرض صورت پذیرد. چرا که در این صورت بانک (قرض‌گیرنده)، به سپرده‌گذار (قرض‌دهنده) امتیاز می‌پردازد که به دلیل آنکه عرفاً مازاد به حساب می‌آید، ربا محسوب می‌شود. در این رابطه می‌توان به جای قرض، از عقد «وکالت جهت پرداخت قرض الحسنه» استفاده کرد (مشابه سپرده‌های پس‌انداز). در این شرایط سپرده‌گذار با پرداخت وجوه خود، بانک را وکیل می‌کند که با استفاده از وجوهی که وی پرداخته است (همراه با وجوه دیگر افراد)، به افراد صندوق قرض الحسنه بپردازد. در مقابل، بانک نیز با در نظر گرفتن امتیاز برای مشتری، نسبت به وی متعهد است که اگر به تسهیلات قرض الحسنه نیاز پیدا کرد، بانک موظف به پرداخت تسهیلات به وی باشد.

نکته مهمی که در تحلیل فقهی این سپرده لازم است مورد توجه قرار گیرد آن است که رابطه قرض‌گیرنده - قرض‌دهنده بین سپرده‌گذار و بانک وجود ندارد از این‌رو ربا قابل تصور نیست. این شیوه «حیله ربا» نیز به حساب نمی‌آید. چرا که نه سپرده‌گذار قصد رباخواری دارد و نه بانک نیت پرداخت ربا دارد. بلکه سپرده‌گذار، بانک را وکیل خود برای مدیریت صندوق در جهت امر خیر (پرداخت قرض الحسنه) کرده و از محل این

وکالت، امتیاز دریافت می‌کند. همچنین، لازم است توجه شود به دلیل آن که صندوق‌ها معمولاً دارای افراد متعددی هستند، از این‌رو بدین صورت نیست که بانک پول را از فرد الف دریافت کرده و به فرد ب قرض‌الحسنه دهد، مشروط بر اینکه در آینده فرد ب به فرد الف قرض‌الحسنه بپردازد. بلکه بانک در زمان حال با استفاده از منابع فرد الف به فرد ب تسهیلات می‌دهد و در زمان آینده (زمانی که الف به تسهیلات نیاز پیدا کرد)، از منابع فرد ج یا دال برای پرداخت تسهیلات استفاده می‌کند و به همین صورت.

پرسشی که در اینجا مطرح می‌شود آن است که آیا بازار ثانویه امتیازهای مذکور که در آن حق دریافت تسهیلات قرض‌الحسنه خرید و فروش می‌شود می‌تواند شکل بگیرد؟ در پاسخ به این سوال می‌توان این‌طور مطرح کرد که از منظر شرعی حق مذکور مال بوده و قابلیت خرید و فروش دارد (مشابه حق سرقفلی و سایر حقوق مالی دارای ارزش). اما مسئله‌ای که وجود دارد آن است که تشکیل بازار خرید و فروش حق تسهیلات قرض‌الحسنه و تعیین نرخ در این بازار، باعث می‌شود این سپرده، از هدف اولیه خود (تأمین مالی غیرانتفاعی) دور شده و به راهکاری انتفاعی تبدیل شود. در واقع سپرده‌گذاری که حق تقدم دریافت تسهیلات خود را به دیگری واگذار می‌کند، عملاً به سود دست می‌یابد؛ در حالی که این سپرده از ابتدا غیر سودده طراحی شده است. به عبارت دیگر، اگر سپرده‌گذار قصد کسب سود داشت، می‌توانست در سایر شیوه‌های سودده وارد شود و دلیلی نداشت که وارد سپرده تعاونی شود. جمع‌بندی مطلب آنکه از منظر شرعی امکان خرید و فروش حق تقدم دریافت تسهیلات قرض‌الحسنه وجود دارد، اما انجام آن با ماهیت ابزار در تعارض بوده و مناسب است در قانون امتیاز تسهیلات قرض‌الحسنه قابل انتقال به غیر نباشد.

۲-۴- سپرده‌های سرمایه‌گذاری خاص با نرخ سود ثابت و متغیر

یکی دیگر از نیازهای مهمی که در شبکه بانکی کشور وجود دارد و تاکنون به شیوه صحیح به آن پاسخ داده نشده، مقوله سپرده با نرخ سود ثابت و متغیر است. در واقع یکی از واقعیت‌های موجود در بازار پول آن است که گروهی از سپرده‌گذاران وجود دارند که بسیار ریسک‌گریز بوده و نیازمند سپرده‌ای با نرخ سود قطعی و از پیش تعیین شده هستند چه

بسا افرادی هستند کاملاً ریسک‌پذیر و به دنبال سودهای بیش‌تر. حال سؤالی که وجود دارد آن است که آیا با توجه به حرمت ربا، می‌توان چنین سپرده‌هایی را طراحی کرد؟ به نظر می‌رسد پاسخ به این سؤال مثبت است. چرا که در چارچوب فقه اسلامی، در کنار حرمت ربا، انواعی از عقود اسلامی مورد تأیید واقع شده‌اند که برخی از آن‌ها دارای بازده ثابت و معین و برخی دارای بازده متغیر هستند. به‌طور خاص، عقد بیع و انواع گوناگون آن که در قرآن به‌عنوان جایگزین ربا مورد تأکید قرار گرفته‌اند، می‌توانند نرخ سود ثابت و از پیش تعیین شده داشته باشند در مقابل عقود مشارکتی به‌ویژه مشارکت مدنی و مضاربه دارای بازدهی متغیر می‌باشند. به‌همین دلیل، امکان طراحی سپرده با نرخ ثابت و متغیر در چارچوب اسلامی وجود دارد.

تصویر سپرده با سود متغیر روشن است مثل این‌که بانک سپرده خاصی را تعریف کرده، منابع حاصله را در یا چند پروژه مشخصی تسهیلات مشارکت مدنی می‌دهد و در پایان ارزش افزوده آن پروژه‌ها را بعد از کسر حق‌الوکاله به سپرده‌گذاران می‌دهد. لیکن تصویر سود ثابت می‌تواند بدین صورت باشد که بانک سپرده سرمایه‌گذاری خاصی طراحی کرده و به مشتریان اعلام می‌دارد که کلیه وجوه حاصل از این سپرده، تنها براساس عقد مرابحه^۱ با نرخ ثابت (مثلاً ۲۲ درصد) تسهیلات داده خواهد شد. از این‌رو سود این دسته از سپرده‌ها از ابتدا ثابت خواهد شد. بدین صورت که بانک ۲۲ درصد از تسهیلات‌گیرندگان دریافت کرده و اگر مثلاً دو درصد را نیز به‌عنوان حق‌الوکاله دریافت کند، آن‌گاه می‌تواند به سپرده‌گذاران ۲۰ درصد بپردازد. بنابراین، نرخ سود این دسته از سپرده‌ها از ابتدا به صورت ثابت و از پیش تعیین شده (۲۰ درصد) اعلام می‌شود.

از منظر اقتصادی ممکن است سوال شود که بانک از کجا مطمئن است که می‌تواند در جایگاه وکیل سپرده‌های جمع‌آوری شده را حتماً با نرخ مثلاً ۲۲ درصدی تخصیص دهد؟ در پاسخ به این سوال می‌توان این‌طور مطرح کرد که معمولاً بانک‌ها با توجه به اطلاعات تاریخی که از مشتریان خود دارند، به نیازهای آن‌ها و نرخ‌های رایج بازار

^۱ هر چند امکان استفاده از سایر عقود مبادله‌ای نیز جهت تخصیص منابع این دسته از سپرده‌ها وجود دارد، اما ظرفیت عقد مرابحه برای این کار بیشتر از سایر شیوه‌هاست.

آشنایی کامل دارند و براساس همین اطلاعات، می‌توانند به‌صورت منطقی و عقلایی در رابطه با وجود مشتری برای تسهیلات با نرخ مذکور، اعلام نظر کنند. علاوه بر این، بانک‌ها می‌توانند با در نظر گرفتن تدابیری، این ریسک را پوشش دهند. مثلاً می‌توانند این سپرده‌ها را کوتاه‌مدت طراحی کنند (مثلاً شش ماهه)؛ چرا که احتمال تغییر نرخ‌ها و شرایط بازار در کوتاه‌مدت پایین است. یا این‌که در قرارداد وکالت خود با سپرده‌گذاران، این حق را برای خود در نظر بگیرند که در صورت تغییر شرایط بازار، حق فسخ قرارداد با سپرده‌گذاران را داشته باشند.

در تحلیل فقهی این دسته از سپرده‌ها سوالی که معمولاً مطرح می‌شود آن است که آیا پرداخت نرخ ثابت ربا نیست؟ پاسخ به این سؤال منفی است. چرا که ربا تعریف مشخصی داشته و اساساً ثابت یا متغیر بودن آن، هیچ اثری در اینکه عقدی ربا باشد یا نباشد، ندارد. از این رو، ممکن است در عقد قرض، درصد ربا متغیر باشد (مثلاً قرض‌دهنده بگوید نرخ تورم به اضافه ۳ درصد) که در هر دو حالت ریاست. اما ممکن است در عقد مرابحه، نرخ سود به صورت ثابت و از پیش تعیین شده، ۲۲ درصد اعلام شود و این ربا نخواهد بود. بنابراین، این باور عرفی که هر نرخ سود ثابتی ریاست، مبنای صحیح و علمی ندارد.

۳-۴- اوراق بهادار اسلامی (صکوک)

انتشار اوراق بهادار اسلامی (صکوک) یکی از شیوه‌های رایجی است که هم‌اکنون توسط بانک‌های اسلامی کشورهای گوناگون برای تجهیز منابع مورد استفاده قرار می‌گیرد (اقبال و میرآخور^۱، ۲۰۱۱، ص ۱۲۵). این در حالی است که قانون عملیات بانکداری بدون ربا کنونی به این شیوه اشاره‌ای نکرده است و به همین دلیل، بانک‌های کشور تاکنون از این شیوه محروم مانده‌اند. در حالی که بانک‌های کشور می‌توانند با استفاده از شیوه‌های مختلفی اقدام به انتشار صکوک کنند.

^۱ Iqbal and Mirakhor

ارزیابی تجربه انتشار صکوک بانکی در کشورهای مختلف به‌خوبی نشان می‌دهد که این نوع صکوک به شیوه‌ها و اهداف مختلفی منتشر می‌شود. به عبارت دیگر، نهاد بانک، در فرآیند انتشار صکوک می‌تواند نقش‌های مختلفی داشته باشد (صبحی و رنجبرکی، ۱۳۹۲، ص ۲۵). برخی از مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: عاملیت بانک در توزیع صکوک، انتشار صکوک بر روی پروژه‌ها و دارایی‌ها مشتریان، انتشار صکوک به‌منظور تبدیل دارایی‌های غیرتسهیلاتی به اوراق بهادار و انتشار صکوک به‌منظور تبدیل دارایی‌های تسهیلاتی به اوراق بهادار. در ادامه به توضیح این شیوه‌ها پرداخته می‌شود.

۱-۳-۴- عاملیت بانک در توزیع صکوک

اولین نوع استفاده از صکوک در شبکه بانکی، حالتی است که در آن بانک تنها وظیفه توزیع اوراق را بر عهده دارد. به عبارت دیگر «عامل فروش» است. در این حالت بانک عامل فروش، واسطه بین ناشر اوراق (نهاد واسط) و خریداران اوراق (سرمایه‌گذاران) است. در واقع بانک عامل فروش، وکیل واسط در عرضه اوراق به عموم مردم است. چرا که بانی^۱ انتشار صکوک را به نهاد واسط^۲ واگذار کرده و او را وکیل خود در این امر قرار داده است و نهاد واسط نیز پس از انتشار اوراق، امر فروش آن را به بانک عامل، وکالت می‌دهد. در این مرحله، عامل پس از فروش اوراق بهادار باید مبالغ فروش و پذیرهنویسی را به حساب نهاد واسط واریز کند.

نقش بانک در انتشار این نوع صکوک به این دلیل دارای اهمیت است که معمولاً نهاد واسط دارای شعبه نبوده و نمی‌تواند امر توزیع اوراق منتشر شده را به‌خوبی اجرایی کند. لیکن به‌دلیل آن که بانک‌ها معمولاً دارای شعب بسیار هستند، می‌توانند به راحتی وظیفه توزیع اوراق در مناطق مختلف جغرافیایی را برعهده بگیرند. به‌عنوان مثال، اوراق مشارکت طرح‌های اقتصادی دولت در کشور، با عاملیت برخی بانک‌ها انجام شده و مردم با مراجعه به شعب بانک، به خرید و فروش صکوک اقدام می‌کنند. سرانجام لازم است توجه شود که

^۱ نهادی که در نهایت با انتشار اوراق تأمین مالی می‌شود.

^۲ نهادی است که می‌تواند اوراق بهادار منتشر کند.

نفع بانک از ورود در این نوع صکوک، تنها دستیابی به کارمزد انجام وکالت در توزیع اوراق است. شایان ذکر است عاملیت بانک برای توزیع اوراق بهادار در قانون کنونی نیز بوده و بانک‌ها نیز انجام داده‌اند.

۲-۳-۴- انتشار صکوک بر روی پروژه‌ها و دارایی‌ها مشتریان

در این نوع از صکوک، بانک برای برخی از مشتریان خاص که دارای طرح‌های اقتصادی سودده (و یا دارایی‌های سرمایه‌ای مشخص) بوده و نیازمند دریافت منابع قابل توجهی هستند، صکوک منتشر می‌کند. در واقع بانک به جای آنکه از منابع حاصل از سپرده‌پذیری (که ذاتاً کوتاه‌مدت هستند) اقدام به تأمین مالی مشتری کند، بر روی طرح اقتصادی مشتری صکوک منتشر می‌کند. در این حالت بانک نقش ناشر و عامل را دارد و مدیریت فرآیند انتشار صکوک و تأمین مالی مشتری را برعهده می‌گیرد.^۱

از نظر اجرایی، این مطلب که چه نوع صکوکی باید برای مشتری در نظر گرفته شود، بستگی به نوع طرح و اهداف مشتری و بانک دارد. به‌عنوان نمونه، بانک اسلامی می‌تواند برای تأمین مالی طرح‌های خیرخواهانه از اوراق قرض‌الحسنه، برای تأمین مالی بنگاه‌های اقتصادی فعال از اوراق مرابحه یا اوراق اجاره، برای تأمین مالی احداث طرح‌ها (پروژه‌ها) از اوراق استصناع یا مشارکت و در بخش کشاورزی از اوراق مزارعه یا مساقات استفاده کند. مثلاً می‌توان فرض کرد که تولیدکننده‌ای برای تأسیس یک کارخانه تولید پوشاک، نیازمند پانصد میلیارد تومان تسهیلات بانکی به مدت چهار سال است. در این شرایط بانک به جای آن که به‌طور مستقیم منابع خود را درگیر این طرح کند (با استفاده از سپرده‌ها

^۱ این نوع از صکوک بانکی، صرفاً برای طرح‌های اقتصادی قابل توجه (مثلاً بالای یکصد میلیارد تومان) قابل ارائه است. چرا که انتشار صکوک برای طرح‌های اقتصادی، دارای هزینه‌های اجرایی بوده بنابراین برای طرح‌های کوچک اقتصادی مقرون به صرفه نیست.

تسهیلات دهد)، برای مشتری اقدام به انتشار صکوک استصناع می‌کند و به این ترتیب مشتری تأمین مالی می‌شود.^۱

۳-۳-۴- انتشار صکوک برای تبدیل دارایی‌های تسهیلاتی به اوراق بهادار

سومین شیوه جمع‌آوری منابع توسط بانک با استفاده از صکوک، انتشار اوراق جهت تبدیل دارایی‌های تسهیلاتی به اوراق بهادار است. در این شیوه بانک‌هایی که منابع خود را از راه اعطای تسهیلات در اختیار متقاضیان قرار داده‌اند (مطالبات تسهیلاتی دارند)، می‌توانند با تبدیل مطالبه‌های خود به اوراق بهادار قابل فروش در بازارهای مالی، منابع را آزاد کرده و آن‌ها را به سایر مشتریان اختصاص دهند.

به‌عنوان مثال، فرض کنید یک بانک به حدود صد هزار نفر تسهیلات مرابحه هر نفر هفت میلیون تومان به مدت چهار سال برای خرید خودرو داده باشد. این بانک می‌تواند به مدت چهار سال صبر کند تا منابعش آزاد شوند. علاوه بر این، می‌تواند مطالبات خود از این گروه از مشتریان (شامل اصل و سود تسهیلات) را به‌صورت اوراق درآورده و با استفاده از عقد بیع دین، نزد عموم مردم تنزیل کند. با استفاده از این شیوه، منابع بانک خیلی سریع‌تر آزاد شده و می‌تواند در سایر فعالیت‌ها مورد استفاده قرار گیرد (موسویان، ۱۳۸۹، ص ۱۵؛ موسویان و دیگران، ۱۳۹۰، ص ۱۱).

^۱ لازم است توجه شود که در شبکه بانکی کشور، به‌صورت محدود از ابزاری به نام «گواهی سپرده خاص» استفاده شده است که تا حدودی شبیه به این نوع از صکوک بانکی است. برخی از این گواهی سپرده‌ها عبارت‌اند از: گواهی سپرده سعدی شیراز (برای تأمین مالی پروژه احداث مجتمع تجاری، اداری و فرهنگی توسط شرکت بین‌المللی توسعه ساختمان)، گواهی سپرده بانک تات (برای تأمین مالی ساخت یک مجتمع در منطقه غرب تهران)، گواهی سپرده شرکت پتروشیمی زنجان، گواهی سپرده شرکت رایان سایپا و گواهی سپرده شرکت ساختمان شهرسازی هشتم مشهد. به هر حال ظرفیت این نوع از صکوک بانکی برای بازار پول کشور بسیار بیش‌تر از این است.

۴-۳-۴- انتشار صکوک برای تبدیل دارایی‌های غیرتسهیلاتی به اوراق بهادار

انتشار صکوک برای تبدیل دارایی‌های غیرتسهیلاتی به اوراق بهادار، مخصوص شرایطی است که خود بانک نیازمند منابع است. در واقع در این الگو، هدف بانک از انتشار صکوک، دستیابی به منابع نقد برای حل مشکلات نقدینگی خود است. در این شیوه بانک می‌تواند براساس دارایی‌های غیرتسهیلاتی که در ترازنامه خود دارد، اقدام به انتشار صکوک بانکی کرده و با واگذاری آن به متقاضیان، به منابع نقد دست یابد^۱. به‌عنوان مثال، بانک می‌تواند با صرف نظر کردن از مالکیت برخی از دارایی‌های ثابت خود (مانند ساختمان شعب) به‌صورت موقت، به نقدینگی دست یابد.

به منظور درک بهتر بحث مناسب است به تجربه انتشار صکوک اجاره توسط بانک سامان (که یکی از معدود تجارب انتشار صکوک بانکی در بازار پول کشور است)، اشاره کرد. فرآیند اجرایی اوراق اجاره بانک سامان (که در خرداد ماه سال ۱۳۹۰ منتشر گردید) بدین صورت بود که شرکت واسط مالی اسفند (به عنوان نهاد واسط اوراق اجاره) نسبت به عرضه عمومی اوراق اجاره در فرابورس اقدام کرد و سرمایه‌گذاران (خریداران صکوک) با خرید این اوراق، به این شرکت وکالت بلاعزل دادند تا منابع حاصل را برای خرید نقدی هشت واحد از ساختمان‌های بانک سامان و اجاره به شرط تملیک دوباره همان ساختمان‌ها به بانک سامان به مدت چهار سال، مورد استفاده قرار دهد و از محل این فرآیند به آن‌ها نیز سود پرداخت کند. در نتیجه انتشار این نوع صکوک، مالکیت هشت واحد ساختمان به مدت چهار سال از بانک سامان به نهاد واسط منتقل شد و بانک سامان از یک طرف به نقدینگی دست یافت. از طرف دیگر در مدت این چهار سال به عنوان مستاجر می‌تواند همچنان از ساختمان‌ها استفاده کرده و بعد از انقضای مدت، مالکیت ساختمان‌ها دوباره به این بانک باز می‌گردد. از این رو، بانک سامان با صرف نظر کردن موقت از مالکیت برخی از دارایی‌های خود، به نقدینگی دست یافت.

^۱ در نتیجه فرآیند تبدیل به اوراق بهادار کردن دارایی‌ها (Securitization)، یک دارایی خاص از ترازنامه بانک خارج شده و به اوراق بهادار تبدیل می‌شود و در نتیجه عرضه اوراق در بازار، بانک به نقدینگی دست می‌یابد.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

این تحقیق تلاش کرد تا به آسیب‌شناسی قانون عملیات بانکی بدون ربا از منظر تجهیز منابع بپردازد و پیشنهادهایی جهت اصلاح روش‌های موجود تجهیز در قانون ارائه کند. علاوه بر این، تلاش کرد تا با طرح چند شیوه عملیاتی جدید برای اضافه شدن به قانون، زمینه توسعه روش‌های سپرده‌پذیری در نظام بانکی کشور را فراهم کند. رویکرد پژوهش آن بود که میزان مشروعیت، کارایی و جامعیت در شیوه‌های تجهیز منابع در نظام بانکی تقویت شود. با توجه به یافته‌های این تحقیق می‌توان به نکات زیر اشاره کرد:

الف- در سپرده‌های جاری، نه سپرده‌گذار و نه بانک به دنبال اهداف خیرخواهانه نیستند. هدف سپرده‌گذار، سامان دادن دریافت‌ها و پرداخت‌های خود از طریق خدمات حساب جاری بوده و هدف بانک نیز استفاده از مانده این حساب‌ها برای کسب سود است. به منظور حل این مشکل پیشنهاد می‌شود در قانون کنونی تأکید شود که این سپرده‌ها براساس قرض بدون بهره سامان یابند و نه قرض‌الحسنه.

ب- در رابطه با سپرده‌های پس‌انداز، پیشنهاد می‌شود رابطه حقوقی بین بانک و سپرده‌گذار از قرض‌الحسنه به «وکالت برای قرض‌الحسنه» تغییر کند. در این شیوه بانک مالک منابع سپرده‌گذار نخواهد شد؛ بلکه تنها وکیل سپرده‌گذاران پس‌انداز است تا مانده سپرده‌ها را به افراد نیازمند، به صورت قرض‌الحسنه بپردازد.

ج- برای تنوع بخشی و افزایش کارایی، سپرده‌های سرمایه‌گذاری به دو گروه سپرده‌های سرمایه‌گذاری خاص و سپرده‌های سرمایه‌گذاری عام با رابطه حقوقی و کارکردهای متفاوت تقسیم می‌شوند.

د- لازم است افزون بر بازسازی سپرده‌های موجود، شیوه‌های جدیدی متناسب با نیازهایی که هم‌اکنون در جامعه وجود دارد، مانند سپرده‌های تعاونی، سپرده‌های سرمایه‌گذاری خاص با نرخ سود ثابت و متغیر و تامین مالی از طریق اوراق بهادار اسلامی (صکوک) طراحی کرد.

ه- انجام اصلاحات پیشنهادی در روش‌های تجهیز منابع در قانون کنونی در کنار فراهم کردن امکان استفاده از شیوه‌های جدید، به شبکه بانکی این امکان را می‌دهد تا بتواند

برای بخش عمده نیازها، اهداف و انگیزه‌های سپرده‌گذاران، راهکار مناسب داشته باشد. این خود از یک سو به تقویت بخش رسمی بازار پول (کاهش بخش غیررسمی) انجامیده و از سوی دیگر، به مشکلات و نیازهای عموم مردم بهتر پاسخ خواهد داد.

و- همان طور که ملاحظه شد، رویکرد این پژوهش آن بود که الگوی مطلوب بانکداری اسلامی در زمینه تجهیز منابع (که لازم است در قانون تجلی یابد) باید تا حد امکان جامعیت داشته باشد. یعنی بخش تجهیز منابع در قانون باید تا حد امکان عام بوده و شامل اکثر شیوه‌ها و روش‌های مورد نیاز شود. لیکن این بدان معنا نیست که تمامی بانک‌ها و موسسات اعتباری غیر بانکی لزوماً از تمامی شیوه‌های تجهیز استفاده کنند. بلکه لازم است هر یک از این موسسات اعتباری بانکی و غیر بانکی با توجه به «الگوی کسب‌وکار^۱» خود، تعداد مشخص و محدودی از شیوه‌های تجهیز را مورد استفاده قرار دهند. هر چند این مسئله که کدام‌یک از شیوه‌های تجهیز برای کدام نوع بانک یا موسسه اعتباری غیربانکی مناسب است، خود می‌تواند موضوعی برای تحقیقات آتی در این حوزه باشد، لیکن در جدول شماره ۱ تقسیم‌بندی اولیه‌ای از شیوه‌های مناسب تجهیز، برای انواع بانک‌ها و مؤسسات اعتباری غیربانکی ارائه می‌شود.

---

^۱ Business Model

جدول شماره ۱: تقسیم‌بندی شیوه‌های تجهیز منابع برای بانک‌ها و مؤسسه‌های اعتباری غیربانکی

نوع	شیوه‌های تجهیز منابع			نوع سپرده	رابطه حقوقی	نرخ سود	توضیحات
	نوع سپرده	رابطه حقوقی	نرخ سود				
بانک‌های قرض‌الحسنه	۱. سپرده جاری	قرض بدون بهره	صفر	---			
	۲. سپرده پس‌انداز	وکالت برای اعطای قرض	صفر	---			
	۳. سپرده تعاونی	وکالت برای اعطای قرض	صفر	---			
بانک‌های تجاری	۱. سپرده جاری	قرض بدون بهره	صفر	---			
	۲. سپرده سرمایه‌گذاری عادی	وکالت عام	معین	جهت مصرف در عقود مبادله‌ای			
	۳. سپرده سرمایه‌گذاری مبتدل	وکالت عام	معین	جهت مصرف در عقود مبادله‌ای			
	۴. انتشار صکوک	با توجه به نوع صکوک تعیین می‌شود	معین	جهت مصرف در عقود مبادله‌ای			
بانک‌های تخصصی و توسعه‌ای	۱. گواهی سپرده عام	وکالت عام	متغیر	جهت مصرف در عقود مشارکتی			
	۲. گواهی سپرده خاص	وکالت خاص	ثابت یا متغیر	جهت مصرف در عقود مشارکتی یا مبادله‌ای			
	۳. انتشار صکوک	با توجه به نوع صکوک تعیین می‌شود	ثابت یا متغیر	جهت مصرف در عقود مشارکتی یا مبادله‌ای			
	۴. منابع دولت	شکل‌های متفاوت	ثابت یا متغیر	جهت مصرف در عقود مشارکتی یا مبادله‌ای			
بانک‌های جامع	انواع سپرده‌ها	شکل‌های متفاوت	ثابت یا متغیر	این بانک‌ها دارای سه بخش غیرانتفاعی، تجاری و تخصصی- توسعه‌ای هستند			
مؤسسه‌های مالی اعتباری	۱. سپرده پس‌انداز	قرض بدون بهره	صفر	---			
	۲. سپرده تعاونی	وکالت برای اعطای قرض	صفر	---			
	۳. سپرده سرمایه‌گذاری عادی	وکالت عام	معین	---			
	۴. سپرده سرمایه‌گذاری مبتدل	وکالت عام	معین	---			
مؤسسه‌های اعتباری غیربانکی	۱. سپرده پس‌انداز	قرض بدون بهره	صفر	---			
	۲. سپرده تعاونی	وکالت برای اعطای قرض	صفر	---			
	۳. سپرده سرمایه‌گذاری عادی	وکالت عام	معین	---			
	۴. سپرده سرمایه‌گذاری مبتدل	وکالت عام	معین	---			
شرکت‌های واسطه‌ای (کیزینگ)	۱. سرمایه سهامداران	شرکت	متغیر	---			
	۲. تسهیلات بانکی	مشارکت مدنی	متغیر	---			
	۳. سپرده سرمایه‌گذاری مبتدل	وکالت عام	معین	---			
	۴. همکاری با تولیدکنندگان	وکالت عام	معین	---			
صندوق‌های قرض‌الحسنه	۱. سپرده پس‌انداز قرض‌الحسنه	وکالت برای اعطای قرض	صفر	---			
	۲. سپرده تعاونی	وکالت برای اعطای قرض	صفر	---			

سیاست‌های پیشنهادی برای اصلاح قانون عملیات بانکی بدون ربا

همان طور که ذکر شد، قانون کنونی عملیات بانکی بدون ربا، در زمینه تجهیز منابع از دو اشکال عمده رنج می‌برد. اولاً، شیوه‌های کنونی قانون دارای ایرادهای مهمی هستند که لازم است مرتفع شوند. ثانیاً، لازم است روش‌های جدید تجهیز منابع به قانون اضافه شود. با توجه به یافته‌های این تحقیق، در آنچه در پی می‌آید نسخه اصلاح شده فصل تجهیز منابع، جهت اصلاح قانون کنونی پیشنهاد می‌شود.

فصل دوم: تجهیز منابع پولی

ماده ۱ - بانک‌ها می‌توانند تحت عناوین ذیل تجهیز منابع کنند:

۱. سپرده جاری

۲. سپرده پس‌انداز

۳. سپرده تعاونی

۴. سپرده سرمایه‌گذاری عام

۵. سپرده سرمایه‌گذاری خاص

۶. انتشار اوراق بهادار (صکوک)

تبصره: حساب جاری اختصاص به بانک‌ها دارد و دیگر موسسات اعتباری مجاز به افتتاح آن نیستند.

ماده ۲- رابطه حقوقی سپرده‌گذار با بانک در سپرده جاری، قرض بدون بهره بوده و بانک مالک وجوه می‌شود، در سپرده‌های پس‌انداز و تعاونی، وکالت برای اعطای قرض‌الحسنه بوده، بانک به عنوان وکیل، وجوه سپرده‌گذاران پس‌انداز و تعاونی را به متقاضیان تسهیلات، قرض‌الحسنه می‌دهد.

تبصره: بانک‌ها در قبال سپرده‌های جاری، پس‌انداز و تعاونی، سودی نمی‌پردازند، اما برای سپرده‌های تعاونی متناسب با عملکرد حسابشان امتیاز تسهیلات قرض‌الحسنه لحاظ می‌کنند. این امتیاز قابل انتقال به غیر نیست.

ماده ۳- رابطه حقوقی سپرده‌گذار با بانک، در سپرده سرمایه‌گذاری عام، رابطه وکالت عام است. بانک‌ها به عنوان وکیل سپرده‌گذاران، منابع سپرده‌های سرمایه‌گذاری عام را به صورت مشاع از راههای مندرج در فصل سوم این قانون، در فعالیت‌های سودآور به کار می‌گیرند.

ماده ۴- رابطه حقوقی سپرده‌گذار با بانک در سپرده سرمایه‌گذاری خاص، رابطه وکالت خاص است و بانک‌ها منابع این نوع سپرده‌ها را به صورت مشاع در بخش‌ها یا فعالیت‌ها یا قراردادهای خاص به کار می‌گیرند.

تبصره: سپرده‌های سرمایه‌گذاری عام و خاص می‌توانند کوتاه، میان مدت و بلند مدت باشند. این سپرده‌ها می‌توانند به صورت گواهی سپرده با نام، بی‌نام، انتقال‌پذیر و غیرقابل انتقال باشند.

ماده ۵- منافع حاصل از به کارگیری سپرده‌های سرمایه‌گذاری عام و خاص، بر اساس قرارداد منعقد، متناسب با مدت و مبالغ سپرده‌های سرمایه‌گذاری و رعایت سهم منابع بانک به نسبت مدت و مبلغ در کل وجوه به کار گرفته شده در آن عملیات، پس از کسر حق الوکاله بانک، بین سپرده‌گذاران تقسیم خواهد شد.

ماده ۶- بانک‌ها مکلفند استرداد اصل سپرده‌های جاری، پس‌انداز، و سپرده‌های سرمایه‌گذاری عام یا خاص را تعهد و یا اصل آن را بیمه کنند.

ماده ۷- بانک‌ها می‌توانند به منظور تجهیز بیشتر سپرده‌ها، از امتیازهای تشویقی ذیل برای سپرده‌گذاران استفاده کنند:

الف - تخفیف و یا معافیت از پرداخت حق الوکاله و کارمزد خدمات بانکی.

ب - تخفیف در نرخ کارمزد و نرخ سود تسهیلات اعطایی.

ج - اعطای تسهیلات و خدمات بانکی.

ماده ۸- بانک‌ها می‌توانند در چارچوب قوانین انتشار اوراق بهادار و بر اساس ضوابط معاملات شرعی به عنوان عامل (بر پایه دارایی‌های مشتریان) و به عنوان بانی (بر پایه دارایی‌های تسهیلاتی و غیر تسهیلاتی خود بانک) به انتشار اوراق بهادار اسلامی (صکوک) اقدام کنند.

کتابنامه

الف. فارسی و عربی

السان، مصطفی، ۱۳۸۹: *حقوق بانکی*، تهران: انتشارات سمت.

بهمند، محمد و محمود بهمنی، ۱۳۷۴: *بانکداری داخلی*، تهران: مؤسسه عالی بانکداری.

جامعه مدرسین، ۱۳۸۰: *توضیح المسائل مراجع تقلید*، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

صباحی، احمد و علی رنجبرکی، ۱۳۹۲: *بررسی کاربردپذیری اوراق بهادار شناور جهت توسعه نظام مالی ایران*، نشریه اقتصاد پولی - مالی، شماره ۶.

مسعودی، علیرضا، ۱۳۸۷: *حقوق بانکی*، تهران: انتشارات پیشبرد.

موتمنی، مانی، ۱۳۹۳: *طرح یک صندوق چرخشی تعدیل یافته در شرایط تورمی*، فصلنامه اقتصاد اسلامی، شماره ۵۴.

موسویان، سید عباس و حسین میسمی، ۱۳۹۳: *بانکداری اسلامی (۱): مبانی نظری - تجارب عملی*، ویرایش سوم، تهران: پژوهشکده پولی و بانکی.

موسویان، سیدعباس، ۱۳۸۳: *ارزیابی سپرده‌های بانکی و پیشنهاد سپرده‌های جدید*، فصلنامه اقتصاد اسلامی، شماره ۱۵.

موسویان، سیدعباس، ۱۳۸۹: *تبدیل به اوراق بهادار کردن دارایی‌ها در بانکداری بدون ربا*، فصلنامه پول و اقتصاد، شماره ۴.

موسویان، سیدعباس، بلال وثوق و علی فرهادیان، ۱۳۹۰: *اوراق بهادار بانکی: تبدیل تسهیلات بانکی به اوراق بهادار در بانکداری بدون ربا*، فصلنامه تحقیقات مالی اسلامی، شماره یک.

هادوی‌نیا، علی اصغر، ۱۳۷۸: *قرض الحسنه و آثار اقتصادی آن*، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

یسری، عبدالرحمن، ۲۰۰۱: *قضایا النقود و النبوک و التمویل*، مصر: الدار الجامعیه.

ب. انگلیسی

Iqbal, Z. and Mirakhor, A., 2011: *An Introduction to Islamic Finance: Theory and Practice*, Washington: Wiley Finance.